TURKALOGIYADA LEKSIK TAHLIL

Qodirova Nargiza
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchi

Annatatsiya

Mazkur maqolada tahlil qilish orqali so‘zlarning qismlarini ajratish va ma’nolarini aniq tushunish mumkin bo‘ladi va komponent tahlil qaysi tahlillar bilan o‘xshashi,farq qilinishi aniqlanadi. Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini o‘rganish usuli, uning maqsadi ma'noni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining ma’nosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lug‘at tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin.

Kalit so‘zlar*: morfologik, sintaktik, fonetik, assotsativ, grammatik, kategoriya, obyektiv, transformatsion va komponent tahlillar.*

KIRISH

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida tilni tipologik nazardan o‘rganish, bir tildan ikkinchi bir tilga o‘zlashgan lisoniy birliklar mohiyatini anglatish, ularni struktur-semantik tomonidan tahlil etish, muhim o‘zlashma so‘zlarning talqinini yoritish, ularning lisoniy, ijtimoiy madaniy xususiyatlari jihatidan izlanishlar olib borish eng muhim masalalardan biriga aylandi.

O‘zbek tilshunosligida o‘zbek tili leksikasining tarixiy jihatlari, undagi o‘zlashmalarning lingvistik xususiyatlari, jumladan, fonetik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari atroflicha o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, boshqa tildan o‘zlashgan so‘zlar fonetik, leksik-semantik jihatdan o‘rganishga oid tadqiqotlar yetarli darajada deb bo‘lmaydi. Bu masala bugungi kunda mamlakatimizda yashovchi turli millat tillarining o‘zaro aloqalari natijasida vujudga kelgan lisoniy ta`sirlarni o‘rganish ham muhimdir.

TAHLIL rus tilida (разбор), ingliz tilida (analysis), fransuz tilida (analyse), nemis tilida (analyse), ispan (apa-lisis) deb ataladi.Murakkab lingvistik yaxlitlikning tarkibiy elementlariga ajralishi [2.31].

Morfologik tahlil. To‘g‘ridan-to‘g‘ri komponentlar bo‘yicha tahlil qilish.

Assotsiativ tahlil. So‘zni tashkil etuvchi allofonlar va allomorflarni ma’lum bir tadqiqot darajasi uchun o‘rnatilgan strukturaviy qatorlar bilan (ya’ni, tegishli fonema va morfemalar bilan) o‘zaro bog‘lash.

Grammatik tahlil. So‘zlar orasidagi grammatik bog‘lanishlarni aniqlash (mos ravishda leksiklashgan iboralar). Tahlil ikkilik tahlil. Lingvistik tahlil asta-sekin ochiladigan juft qarama-qarshiliklar qatoriga asoslanadi.

Kategoriya tahlili fe’ldagi zamon quyidagi juft qarama-qarshiliklar tizimiga keltirilishi mumkin;

a) nutq lahzasini o‘z ichiga oluvchi ish-harakatning belgilanishi nutq momentini o‘z ichiga olmagan ish-harakatga qarama-qarshi qo‘yiladi;

b) nutq momentini o‘z ichiga olmagan harakatga bo‘linadi;nutq momentidan oldin sodir bo‘lgan va nutq paytidan keyin sodir bo‘ladigan harakat va hokazo.

Sifatli tahlil. Tilni tavsiflash usuli- analitiklik istik tizim, muxolifatga asoslangan “mavjudlik- berilgan” hodisaning chastotasi xususiyatlariga havola qilinmagan holda uning yo‘qligi; Chorshanba sifat tahlili.

Komponent tahlili. Cheklovchi komponentlarni aniqlash komponentlar bir xil darajadagi turli til birliklarini bir-biridan ajrata oladigan differensial xususiyatlar sifatida til birligi; chorshanba segmentatsiya. Tilning minimal mazmunli elementlarini (morflarini) aniqlash va ularning axloqiy morfemalarini aniqlashga qaratilgan lingvistik tadqiqot usullaridan biri.

Obyektiv tahlil. Faol tahlil va umumiy prefiksni ajratish.Nutqiy tahlili rus tiliga (анализ ритмйческий), ingliz tili (discourse analysis)dan kirib kelgan. Yozma matnlarni prosodik talqin qilishning ob’ektiv usullarini ishlab chiqish va ayrim mualliflar tomonidan afzal ko‘rgan ritmik va melodik naqshlarni aniqlash. Sintaktik tahlil. Ta’lim yoki ilmiy maqsadlarda amalga oshiriladigan gapni uning a’zolariga ajratish, gap turini aniqlash, murakkab gapni tarkibiy qismlarga ajratish va hokazo. Subyektiv tahlil qilish. Til foydalanuvchilari tomonidan ongsiz ravishda amalga oshiriladigan va ko‘pincha noto‘g‘ri etimologiyaga, qayta parchalanishga va hokazolarga olib keladigan morfologik tahlil (so‘zning parchalanishi); qarama-qarshi ob`ektiv tahlil. Ingliz tilidagi matnni tahlil qilish matnlarni stilistik tahlil qilish va talqin qilish, fr. matnlarni tushuntirish. Xorijiy til darslarida matnlarni stilistik tahlil qilish va izohlash uslubiy texnika sifatida qabul qilingan.

Transformatsion tahlil. Har xil turdagi sintaktik birliklarni o‘zgartirish qoidalarini ishlab chiqish va ularni elementar, “yadroli gaplar”ga qisqartirishdan iborat sintaktik tahlil turi.Tillarning miqdoriy tahlili.Til tadqiqotining statistik usuli. Yaxlit tahlil usuli. Integral usul bilan bir xil. Grammatik munosabatlarni ifodalashning perifrastik (tasviriy) usuli bilan tavsiflangan analitik tillarning morfologik tuzilishi; qarama-qarshi sintez (ikki qiymatda)dan o‘tkazish va tahlil qilish uchun sintez [3.352].

Lingvistik tahlil o‘zbek tilshunosligining nazariy bo‘limlarini sistemali o‘rganishning maqbul usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy ma’lumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari konkret misollarda amaliyotga tatbiq qilinadi. Tahlil etuvchi har bir til faktining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi, Til hodisalari lingvistik tahlil asosida amaliy o‘rganiladi. Lingvistik tahlil — olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga ko‘ra konkret bir til yoki nutq birligini (so‘z yoki gapni) parchalab o‘rganishdir.Bu hodisa til o‘rganuvchilarning til hodisalarini tez va to‘g‘ri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol o‘ynaydi.

Nutqimizdagi har bir so‘z o‘z fonetik “to‘n”iga ega. Garchi alohida olingan tovush hech qanday ma’no anglatmasa-da, u ma’noli til birliklarining tashqi tomonini tashkil etib, ularni eshitiladigan tusga kiritadi. Og‘zaki nutqda eng asosiy til birligi – so‘z va tovush. Boshqa hodisalar so‘z ma’nosini ro‘yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. So‘z ma’no ifodalasa, tovush uni tinglovchiga yetkazadi. Tovushning tinglovchiga so‘z qiyofasiga solib ma’noni yetkazishi uning sotsial tomonidir. Tovushning hosil bo‘lish o‘rni, eshitilish va ma’no farqlash tomonlari mavjud. Tovushning fiziologik (artikulyatsion) va akustik (eshitilish) tomoniga doir xususiyatlari faqat tilshunos uchun

ahamiyatli. Ma’no farqlash jihati esa so‘zlashuvchilar uchun ahamiyatli bo‘lib, ular bundan ongsiz ravishda foydalanadilar.

Sintaktik munosabatlar dastlab ikki turga bo‘linadi: predikativ va nopredikativ. Predikativ bo‘linish gap qurilishi asosi (grammatika markazi komponentlari (ega va kesim)ning sintaktik munosabatidir. Bular orqali gap hosil qilinadi. Misol: Men ishga kecha chiqdim. (shaxs va sonda moslashayapti). Nopredikativ bog‘lanish bunday xususiyatga ega emas. Teng bog‘lanish (teng sintaktik munosabatda bo‘lish, so‘zlar shuningdek, qo‘shma gaplarning predikativ komponentlari orasidagi biri ikkinchisiga bo‘ysinmagan, teng aloqasini ko‘rsatuvchi munosabat:o‘qituvchi va o‘quvchi, qo‘ng‘iroq chalindi va dars boshlandi va ergash bog‘lanish (bunda biri hokim va ikkinchisi tobe bo‘lgan so‘zlar o‘zaro aloqaga kirishadi: Salimni ko‘rdim) nopredikativ bog‘lanishning bir turlaridir. Tenglashish munosabati asosan, teng bog‘lovchilar va sanash intonatsiyasi orqali ifodalanadi. Ikkinchisida esa tobe bo‘lgan so‘z hokim so‘zni aniqlaydi, to‘ldiradi va hokazo. Tobelanish munosabatini ifodalovchi vositalar, asosan affikslar, ko‘makchilar, flektsiya, so‘z tartibi va intonatsiyadir. Sintaktik munosabatining ergashish usuli uch xil: moslashuv, bitishuv, boshqaruv [4.199].

Sintaksisni o‘rganishda, grammatik qonun-qoidalarni izchil o‘zlashtirishda amaliy xarakterdagi sintaktik tahlili beqiyos ahamiyatga molikdir.[5.421] Aniq til faktlari misolida tilning grammatik qurilishi va uning nazariy-amaliy asoslarini egallashda sintaktik tahlil, ayniqsa, zarurdir. Sintaktnk tahlil leksikada o‘tilib, mushohada qilingan nazariy bilimlarni amaliy o‘zlashtirish, yaxshiroq idrok qilish malakalarini hosil qiladi va uni mustahkamlaydi. Tahlil o‘tkazishda sistemalilik va izchillikka rioya qilish lozim.

Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini o‘rganish usuli, uning maqsadi ma’noni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining ma’nosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lug‘at tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin. 1950-yillarda komponentli tahlil usuli birinchi marta leksemalarning tor doirasini - turli tillardagi qarindoshlik atamalarini tavsiflashda leksik birliklarni o‘rganish uchun ishlatilgan.Tahlilda har doim qismlarga bo‘lish va semani chuqurroq o‘rganish talab etiladi.Komponent tahlil esa aynan anashu imkoniyatni beradi.Yuqoridagi misol orqali komponent tahlil bilan so‘zning asil ma’nosi, kelib chiqishini o‘rganish mumkin.Bu esa sohaviy lug‘tlar uchun asos bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1.Русча-ўзбекча луғат, икки томли, I том, –Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1983.b-31

2.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Изд. 2-ое, стереотип, –М., Сов. Энциклопедия, 1969. с-352

3.Karimov.S, Tilshunoslik nazariyasi,Samarqand-2012.b-34

4.Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). Ч.I. -Москва: Советская энциклопедия,1969. – 199 с.

5.O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (I-jild), Toshkent -2000.b-421.